

Володимир Кулик

АПОЛОГІЯ АНАЛІЗУ ДИСКУРСУ

Шановна Авторка справедливо зауважила, що я намагався дотримуватися рецепту критичних рецензій, тобто, зосереджуючись на вадах і суперечливих аспектах рецензованого дослідження, згадувати також переваги та безперечно, як на мене, слушні висновки. Справді, мені хотілося не тільки не образити Авторки (з якою мене довший час пов'язують дружні стосунки), а й не сформувати в читачів невідповідного моїй оцінці враження про вартість її праці – бодай аби не спонукати їх відмовитися читати цю, як я вважаю, загалом добру й корисну книжку. Мені здається, однаке, що в своїй репліці Оля Гнатюк теж скористалася одним із рецептів реагування на критичні рецензії. Його ключовим складником є кваліфікація рецензентових закидів як непорозуміння – а не неуважності, упередженості, дурости чи якогось іншого вияву неадекватності взятій на себе ролі оцінювача чужої праці. Невиразність выбраної кваліфікації дозволяє не з'ясовувати, чи вбачає автор(ка) в рецензентових закидах якісь вияви його неадекватності, й водночас не визнавати слушності закидів. Мушу сказати, що результат застосування цього авторського рецепту смакує мені не більше, ніж Олі Гнатюк смакував мій рецензентський продукт. Мало того, я вважав би недоречним так довго забирати час у читачів, аби зрештою завершити з'ясування вад і здобутків солідарним «che-e-e-se».

Тому наполягаю, що йдеться не про *непорозуміння*, а про *різні розуміння* (чи, з погляду опонента відповідної позиції, нерозуміння). Частину цих демонстрованих у наших текстах розумінь читачі можуть уважати неадек-

ватними професійним ролям автора й рецензента, проте я волів би говорити про адекватність дослідницьким завданням. І цей мій вибір, сподіваюся, є не поворотом до щойно відкинутої демонстрації солідарності, а виявом (тривіального, зрештою) переконання, що другу, ключову для наукового успіху адекватність творять саме суперечки між різними розуміннями. До того ж у ділянці, методи якої, за словами самої Гнатюк, вона передусім використовувала в своєму дослідженні, – аналізі дискурсу – поки що майже немає (принаймні на тому рівні, на якому ми з нею сперечаемося) усталених рецептів, які давали би підставу вилучати відхилення від них поза межі професійної адекватності. В рецензії я вказував на ті аспекти Авторчного (втіленого в її праці) розуміння методів і матеріялу, які здаються мені більш чи менш неадекватними сформульованим на початку книжки завданням. Тут хочу наголосити кілька головних моїх закидів, аби уникнути непорозуміння щодо того, що саме я закидаю і чим мое розуміння відрізняється від її. Хоча, звісно, пояснення своїх намірів і наголошування аргументів аж ніяк не гарантує, що Авторка й читачі приймуть мое розуміння того, що я казав і чого хотів тим досягти. Спроба з'ясувати непорозуміння далеко не завжди досягає успіху, але й неуспішна спроба може бути корисною для з'ясування різниці розумінь.

Але спочатку скажу про один з аспектів, щодо якого виникло те, що я таки волів би називати непорозумінням (пам'ятаючи тільки-но висловлене застереження про умовність такої кваліфікації), яке, втім, теж продемонструвало різницю розуміння. Маю на увазі неявне твердження Олі Гнатюк, що її відмову робити докладний огляд літератури з досліджуваних у її книжці проблем я вважаю вадою. Власне, вона не каже, що це я називаю її вибір на користь пояснення ключових понять вадою, на томіст приписуючи негативну оцінку цього вибору *прийнятому в Україні стандартові*, згідно з яким оцінюється дослідження офіційними науковими установами, а мені (так я розумію іmplікацію її дискурсу) – згоду з тим стандар-

том. Не втримаюся від спокуси вказати на вправність, із якою Авторка розташовує рецензента по східний, ВАКівський бік межі академічних стандартів, а себе – по західний, де не відволікаються від науки на бюрократичні витребеньки. Шкода, якщо до цього іншування спричинилася нечіткість моєї оцінки її вибору. Але не менш прикро, що Оля Гнатюк, попри добре знання текстів і з Заходу, і зі Сходу, воліє ділити використовувані в них способи позиціювання досліджуваної проблеми в науковому просторі не за авторськими стратегіями, зумовленими обсягом і характером писаної праці, ступенем обізнаності з літературою, зрештою, вподобаннями, а за належністю до східного чи західного контексту, в першому з яких усі роблять те, що каже ВАК. А щодо моєї оцінки, то я намагався похвалити Авторчин вибір, який – повторю – дав їй змогу створити привабливий і корисний для не обізначеного з історією проблеми читача ... наратив. Додам, що її вибір був для мене тим прийнятнішим, що такий самий я зробив у своїй книжці, над якою тепер працюю (а для ВАКу я маю намір потім дописати сякий-такий огляд літератури в тій версії книжки, котра матиме статус дисертації і котру, крім опонентів, ніхто не читатиме). Але це не вибір між східною та західною чи між поганою та доброю наукою: я свідомий не лише його інтелектуальної (обмеження надаваної читачам інформації з метою зробити її кориснішою для сприйняття конкретної праці), а й ідеологічної ціні (наголошування – саме за допомогою привабливого наративу – тягlosti наукового пізнання й притлумлювання його розмаїтості й суперечливості).

Так само й вибір терміна для регіону, в який дослідниця вміщує Україну – «Центрально-Східна Європа» замість «посткомуністичного простору», – є вибором не просто поняттевого поля (спрощено кажучи, географія су-проти недавньої історії), а ідеологічного критерію такого вміщення й самого поділу на регіони. Якщо перший вибір у повсякденному й навіть науковому дискурсі видається менш ідеологічно маркованим, ніж другий, то це не означає,

що він менш ідеологічно впливовий – якраз навпаки, найбільше впливає те, що видається нейтральним, заснованим на здоровому глузді й/або науковому знанні. Дивно чути про неідеологічну географію від людини, яка прихильно цитує працю Ларі Вулфа про минуле «винайдення» Східної Європи й пише, серед іншого, про сучасні суперечки щодо належності України до одного регіону з Польщею та Угорщиною чи Росією та Казахстаном. Зрозуміло, що поєднання Центральної та Східної Європи в одному регіоні має на меті, зокрема, уникнути вибору поміж ними – хоча цього об'єднаного терміна нерідко вживають і щодо сателітної, не належної до власне СРСР частини радянського блоку, яку таке вживання протиставляє належній, буцімто менш європейській, тож своїм інклузивним вибором Оля Гнатюк (навіть якщо несвідомо) відкидає таке протиставлення. Зрештою, хіба не є ідеологічним саме виділення в один регіон усіх країн поміж Німеччиною та Росією й, отже, відмежування їх від цих двох і решти, що таким чином опиняються в інших «контекстах»?

Подібну відмінність наших поглядів демонструє і несподіваний для мене контрзакид Авторки, буцімто я приписую їй *протиставлення ... нативістів та модернізаторів, чи «західників» та «грунтівців»*, ігноруючи стверджений у її книжці факт, що одна частина учасників дискурсу ідентичності накинула його іншій. Перечитавши текст рецензії ще раз, я не побачив такого приписування, хоча, мушу визнати, не побачив і проблематизації цих термінів, унаслідок чого моє вживання їх справді може навести на думку, ніби я вважаю відповідні групи суспільними сутностями, а не дискурсивними конструктами. Проте й сама Гнатюк, дарма що звертає увагу на творення цього поділу та невідповідність прибраних/накинутих термінів утілюваним у дискурсі ідеологічним позиціям, також уживає цих термінів (приміром, шостий розділ присвячено «дискурсові нативістів»). Це вживання та брак альтернативної класифікації почали підважують її проблематизацію, всупереч намірам Авторки потверджуючи підданий

сумніву двоподіл (тим паче, що багато читачів думатимуть про ці дискурси й ідеології саме на матеріалі й у категоріях її книжки). Не кажу, що вживати не варто: можливо, внаслідок накидання, засвоєння й дискурсивного втілення цей поділ став супільною реальністю, яку не гріх і зафіксувати та злегітимізувати в науковому аналізі. Але дослідник дискурсу має бути свідомий ідеологічного впливу власних дискурсивних практик – і не лише тоді, коли ставить некоректну оцінку цього впливу на карб критикам.

Утім, розглянуті вище зауваги були радше приналежними, й докладне з'ясування різниці розумінь, що відбилося в Авторчиних відповідях на всі такі зауваги, зробило б цю «репліку на репліку» довшою, ніж сама рецензія. Тому перейду до головних закидів, до яких я зараховую й дещо з того, що Оля Гнатюк окреслила як непорозуміння. Їх можна виділити три: 1) я вважаю невіправданим Авторчине нехтування (чи недостатню увагу до) деяких важливих аспектів інтелектуальних проектів ідентичності, насамперед мовного; 2) мені видається не дуже продуктивним її вибір корпусу текстів, зокрема, практична відсутність у ньому російськомовних публікацій письменників та інтелектуалів, а головне, їхніх матеріалів у виданнях для ширшої авдиторії; 3) на мою думку, Авторка недооцінює – і недостатньо враховує в своєму аналізі – маргіналізацію інтелектуально-культурного середовища, ідентифікаційні пошуки якого стоять у центрі її дослідження. Власне, розмежування закидів є досить умовним, бо всі вони пов'язані між собою. Головним чинником пов'язання, який передусім і визначає відмінність розумінь, є методологічна настанова на аналіз дискурсу в моєму випадку й аналіз дискусії в Авторчиному. На ньому я далі й зосереджуся.

Аби зменшити ймовірність непорозумінь щодо суті моїх закидів, застережу, що не вимагаю від інших авторів робити те, що роблю чи хотів би робити я сам (наприклад, аналізувати мас-медійний дискурс замість письменницького). Тому твердження Олі Гнатюк, буцімто

я докоряю їй за те, що вона досліджує *не те, що було б цікавіше рецензентові читати*, я сприймаю як нерозуміння чи неприйняття моїх аргументів, чому мене не влаштовує її вибір досліджуваних аспектів і матеріялу. Оскільки, знову ж таки, до цього могла почасти спричинитися нечіткість самих аргументів, спробую ще раз переповісти й пояснити деякі з них. Головне, на чому я вважаю за потрібне наголосити, це зумовленість закидів моїми уявленнями про те, що є і що не є аналізом дискурсу – а саме в цю ділянку Гнатюк явно вписала, особливо в доданий для українського видання новій передмові, своє дослідження. Ясна річ, кожен автор має право вибирати собі будь-яку ділянку й стверджувати належність свого тексту до неї – але інші мають право судити про текст відповідно до гаданих норм указаної ділянки й на підставі цих суджень визнавати чи не визнавати авторське самоокреслення (те саме, зрештою, можна сказати про належність до наукової школи, інтелектуальної традиції тощо). Тобто я закликаю Авторку дотримуватися не моїх пріоритетів, а вимог дисципліни, яку вона сама обрала. Ясна річ, я не маю монополії на формулювання цих вимог, тобто висловлюю лише власне розуміння їхньої суті, в якому, до того ж, не останнє місце посідає усвідомлення правомірності й продуктивності різноманітних підходів до аналізу дискурсу. Проте, на моє переконання, різноманітність зовсім не означає, що *anything goes* та що для закидів щодо неправильного вибору методів чи матеріялу немає жодних підстав. Тому Авторка не має рації, кажучи, що *автор рецензії не приймас до відома прийнятих у дослідженні обмежень матеріялу, цілей та методології як певної цілісної концепції*. Я приймаю викладену концепцію до відома й навіть схвалюю відгукуючися про її чіткість, але не конче приймаю її як слушну та продуктивну, тобто не конче визнаю прийняте обмеження матеріялу за відповідне поставленим цілям і вибраній методології.

Отже, я цілком визнаю правомірність і важливість дослідження ідентифікаційних проектів, що їх твори-

ли інтелектуали та культурні діячі, – попри те, що вплив їхніх проектів, на мою думку, протягом років незалежності неабияк зменшився. Питання в тому, як досліджувати, зокрема, на яких аспектах проектів зосереджуватися та який дискурсивний матеріял застосувати. В рецензії я доводив, по-перше, що нехтування мовного аспекта його, що Авторка окреслила як проблему *суперництва з російською культурою*, збіднює дослідження й знижує його продуктивність, бо ці аспекти посідали в розглядуваних проектах дуже важливе місце (хоча ця важливість, припускаю, була різною для різних груп і періодів, на що теж треба було звертати увагу). Навіть якщо Оля Гнатюк зосередила свою увагу лише на тих дискусіях, в яких проявлялася *культурна орієнтація авторів та їхнє ставлення до виклику модернізації*, то й тоді не можна було оминати відповідей учасників на (як окреслила це колись у «Критиці» Богуміла Бердиховська) питання про те, якою мовою здійсноватиметься в Україні модернізація та (додам від себе) яка культура буде її головним провідником. Якщо учасники дискусії не давали таких відповідей (утім, дехто таки давав), то це варто відзначати й пояснювати, адже аналіз дискурсу має бути чутливим до взаємодії різних дискурсивних практик, хоч докладно вивчає лише деякі з них, бо ця взаємодія істотним чином упливає на процес творення та сприйняття аналізованих текстів.

По-друге, мені здається невіправданим обмеження корпусу текстів публікаціями, що майже не виходили поза межі того середовища, в якому їх творено. Це обмеження позбавило Авторку змоги вивчити важливий складник дискурсивного втілення розглядуваних ідентифікаційних проектів, що його вона, таким чином, вивчає переважно за явно висловленими ідеями, яких у текстах для вузького кола однодумців і опонентів справді набагато більше. Але якщо вивчення проектів інтелектуально-культурних еліт, як погоджується Гнатюк, має на меті, зокрема, вможливити (подальше) з'ясування впливу цих проектів на суспільство, то в жодному разі не можна оминати ті

дискурсивні практики, що мали найбільший уплів, бо найширше коло сприймачів. Мало того, я взагалі не вважаю прийнятним для аналізу дискурсу розмежування *ідеї* та *її конкретного втілення*, що його наголошує в репліці Авторка. Можна й треба говорити про відмінності позицій у різних текстах і практиках, відзначаючи суперечливість, часову еволюцію чи контекстуальну залежність, зокрема, різні стратегії спілкування автора з різними аудиторіями – але всі ці аспекти дискурсивного втілення є не додатком до ідентифікаційного проекту (чи будь-якої іншої ідеологічної діяльності), а його питомими складниками, не менш значущими для дослідника, ніж якийсь програмовий текст, де погляди автора висловлено, як здається, повно, поспідовно й відверто. І якщо, приміром, у тому «головному» тексті урочисто проголошено, що *мститися не можна, бо всі люди – [ци]е браття на землі*, а в якомусь іншому, буцімто другорядному, мимохідь зауважено, що *це окрім лжидів, [т]атар, масонів, негрів, біларусів, [к]оторих я ненавиджу* (ці цнотливи слова я вирвав із матюковичевого (кон)тексту «Гамлєта» Леся Пoderв'янського), то аналітик має зробити висновок не про суперечність утілення проголошений ідеї і навіть не про фальшивість декларації, а про втілення в різних текстах різних ідеологічних позицій – і спробувати пояснити, що саме зумовило ці відмінності та, ще важливіше, як функціонував складений із таких утілень дискурс.

А щодо центральноєвропейського проекту Андруховича, з приводу якого Авторка закидає мені змішування ідеї та втілення, то я досить докладно й прихильно писав про її аналіз цього проекту, зокрема про вказані суперечності й зміни. Не розумію, на якому ще приписуванні ловить мене Оля Гнатюк, бо не годен уторопати, в чому полягає різниця між Андруховичевими *суттєвими відступами від західництва* й лібералізму, як сформулював її висновок я, та *щораз дал[ьшим] відход[ом]* від ліберального світогляду, як воліє казати про це вона сама (правда, в моїй формулі йдеться ще й про відступи від

західництва – але ж там-таки я наводжу Авторчине твердження, що *Центральна Європа Андрушовича стас дедалі менше центральною і щораз більше українською*). Водночас я намагався показати, що сутно нормативне оцінювання цього та інших не цілком ліберальних дискурсів – хоч яке потрібне в сенсі називання речей належними їм іменами, що має сприяти подоланню відступів (відходів?) від ліберальної норми в текстах усе-таки зорієнтованих на неї авторів – мусить поєднуватися з чутливістю до постімперського соціально-культурного контексту, в якому вони втілювали великі західні ідеї, болісно усвідомлюючи, скажімо, неможливість досягти водночас свободи та справедливості в питаннях мови й культури. Брак такої чутливості (що подеколи дається визнаки й у нормативному підході Гнатюк) перешкоджає критикам відступів не лише адекватно пояснювати суперечності та зміни в позиціях розглядуваних авторів, а й формулювати способи поєднання ідеологічних орієнтирів, якими самі ті автори та їхня авдиторія могли би якось скористатися. Звісно, дослідник може не ставити за мету формулювати ідеологічні пропозиції, але вказування на відступи від норми має неминучий ефект заклику її дотримуватися, тож ігнорувати пов'язані з цим дотриманням проблеми я вважаю неприйнятним.

Нарешті, про маргіналізацію інтелектуально-культурного середовища чи, як каже Авторка – нагадуючи про окреслення, що його вживали щодо об'єкта її дослідження деякі критики, в тім числі і я, – про гетто. Промовляючи восени 2003 року на презентації польського видання книжки Олі Гнатюк, я сказав, пам'ятаю, що зовсім не заперечую проти досліджень гетта – якщо доповнити їх дослідженнями світу поза геттом та взаємодії між першим і другим. Інакше кажучи (й уникаючи закладеного в тому окресленні вердикту), можна вивчати більш чи менш маргінальні об'єкти, але не можна ігнорувати факт їхньої маргінальності й процесу маргіналізації. Авторка доводить, що вона й не ігнорувала, бо вказувала, як зміна суспільної позиції йите-

лектуалів, і – зокрема – письменників, суттєво вплинула на їхні світоглядні позиції й навіть стала першопричиною переворотництва деяких письменників та звернення до консервативної риторики. Я це помітив і оцінив, хоч і не згадував у рецензії (дивно, до речі, що Гнатюк докоряє мені за брак реакції на деякі її тези – так ніби я мав відгукуватися на їх усі, а не тільки на ті, що здавалися мені важливими, показовими чи просто придатними для моїх критичних потреб; зрештою, так само селективно поводиться вона з моїми твердженнями). Але в моєму закиді йшлося про загальніший і важливіший (зокрема для дослідника дискурсу) вимір зміни суспільної позиції інтелектуалів і особливо письменників – зміну місця їхніх дискурсивних практик у порядку дискурсу суспільства.

Ця зміна не зводиться до матеріально-статусної депривації, про яку пише Авторка, і стосується не тільки збіднілих літераторів, які з образи на розвал спілчанської годівниці пішли в нативісти. Навіть найуспішніші й найпрозахідніші письменники неминуче відчували цю зміну, яка змушувала їх або шукати можливостей виходу на ширшу авдиторію в Україні (тобто прилаштовувати до її вподобань теми, стиль, а часом навіть мову), або писати для тих, хто, умовно кажучи, зрозуміє їх без прилаштувань, але задоволінтятися накладом від однієї до трьох тисяч і мізерними чи й нульовими гонорарами (і, можливо, сподіватися на переклади, тобто брати до уваги гадані жанрово-стильові й ідеологічні вподобання західних читачів). Як уже сказано, текстів першого типу Авторка не розглядає взагалі, а в текстах другого майже не враховує впливу конвенцій відповідної дискурсивної практики – що, знову ж таки, почали випливає з відмови порівнювати їх із текстами з інших практик, яка позбавила її змоги побачити вияви різних конвенцій. Але й у тих текстах, які Гнатюк розглядає, вона нерідко виявляє прикуру нечутливість до особливостей контексту, в якому їх творено. Особливо разючим є майже цілковите ігнорування радикальних відмінностей між письменницькими текстами

часів «відродження» кінця 1980-х та текстами часів незалежності, в яких навіть за умови порушення тих самих тем і обстоювання тих самих (із поправкою на інші політичні умови) ідеологічних позицій більше чи менше відбилася зміна суспільної ролі письменницького середовища та його дискурсу, пов'язана не так зі зменшенням гонорарів і рівня життя авторів, як зі зниженнем чутності їхніх виступів. Тимчасом і в статтях у видаваній двістісіячними накладами «Літукраїні», і в ессеях із пізніших книжечок, які часом навіть не доходили до книгарень, Авторка аналізує тексти й висловлені в них ідеї, а не контекстуально зумовлені дискурсивні відбиття ідеологій.

Це я їй і закидаю – як, іще раз повторю, порушення вимог дисципліни, яку вона вибрала для свого дослідження. Коли б ішлося, скажімо, про історію ідей, для цих закидів було б набагато менше підстав, бо в тій ділянці, оскільки мені відомо, все ще переважає зосередження на головних, програмових текстах, постулювання ідейної тягlosti між творами різних часів та обмеження опису контексту соціальним становищем розглядуваних авторів. Можливо, тоді в рецензента були б інші закиди, але тим рецензентом напевно був би не я, бо писати про «Процання з імперією» мене передусім спонукало саме бажання поговорити про проблеми ділянки, в якій намагаюся працювати сам.